

Iseseisvusmanifest

Iseseisvusmanifest. Artikleid, dokumente ja mälestusi. Koostanud Tõnu Tannberg ja Ago Pajur. Toimetanud Katre Kaju. Rahvusarhiiv, Tartu 2014, 363 lk.

■ 1988. aastal levisid Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei ja Muinsuskaitse Seltsi poolt paljundatud 1918. aasta iseseisvusmanifesti koopiad, mida vabadusihas kodanikud ahnelt lugesid, kuid seejärel kartlikult ära peitsid. Nüüd aga, pisut rohkem kui veerandsada aastat hiljem on kõik muutunud – tänu Euroopa Liidule, NATO liitlastele, eriti aga vabadust ja õiglust armastavale, meie õitsengu pandile USA-le, saame sellesama iseseisvusmanifesti sünniloost ilusat, suurt ja paksu raamatut lugeda täitsa vabalt, kartmata arreteerimist või Siberisse saatmist. Saame seda sisukat teost, mille tekst on kirjutatud Euroopa demokraatlikest väärtustest lähtudes, lugeda teel Brüsselisse, Ateenasse või New Yorki, kuhu sõiduks meil viisat vaja ei ole.

Nii võiks oma kõnet sellest raamatust alustada tänane Eesti Vabariigi president. Muidugi juhul kui ta – tauninuna Eesti esimese iseseisvusa idealiseerimist – siiski Eesti iseseisvusmõtte üldse veel kõneks võtab ja Euroopa Liidu föderaliseerumise õhinas heaks kiidab.

Ma ei tea, kes ja miks presidentidele selliseid kõnesid kirjutab, aga ühes oleksin temaga küll nõus – raamat on tõesti ilus ja sisukas. Ent mingis mõttes on veerandsaja aasta tagune aeg oma kallutatud moel ikkagi tagasi: Eesti-keskse teemaga ajaloo uurimuste koostamiseks on raske saada teadusrahastust, raamatute kirjutamise asemel on soositud artiklite avaldamine kas või täiesti kõrvalistes ajakirjades, eesti keele kasutamine teaduskeelena on taas surutud sovetiaja tasemele. Sellest eestikeelsest ja Eesti-kesksest raamatust ei leia me viidet mingile teadusprojektile. Raamat on Rahvusarhiivi ja konkreetselt Tõnu Tannbergi algatus, millele Riigikantselei rahaline toetus saadud.

Mingist esemest või tekstist uurimust kirjutada on trendikas ja võimalik mitmel kombel. Küllap oleks ka iseseisvusmanifesti sünniloost

saanud kirjutada teisel, hoopis „euroopaliikumal” moel, näiteks teksti erinevaid omadussõnu kokku lugedes. Ning manada oleks tulnud iseseisvusmanifesti autorite pimedat natsionalismi.

Õnneks pole raamatu koostajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg seda teed läinud ning manifesti „dekonstrueerimise” asemel tekitanud huviga loetava teose. Raamatusse on erakordselt õnnestunult kombineeritud erinevad ajalooteaduse väljendusvahendid – dokumendid, mälestused, illustratsioonid ja uurimused. Raamatu mälestuste osa sisaldab kahekümne kuue tegelase tekste, suurem osa neist ehedad, kirjutatud aasta jooksul pärast iseseisvusmanifesti ettelugemist. Mälestuste valik on professionaalne, tagab kumulatiivse efekti ning suurem osa neist on iseseisvuse taastamise järgsel ajal ilmumata. Mõni üldse varem ilmumata. Omaaegseid dokumente on 28, nende hulgas kolm iseseisvusmanifesti erinevat versiooni.

Ka raamatu kujundus, mis usaldatud Kalle Müllerile, on erakordselt õnnestunud. Suur formaat ja lipusinine kaas annavad raamatule piduliku ja heas mõttes konservatiivse väljanägemise. Kui see teos oleks olnud olemas näiteks 1928. aastal – siis on meil kerge ette kujutada Jaan Tõnissoni siirdumas Estonia teatrisaalis kõnepulti vabariigi aastapäevakõnet pidama, kõrgstiilsete tsitaatide lugemiseks sama raamat kaenla all.

„Iga manifest on kõrgstiilne tekst juba seetõttu, et kuulub millegi olemasolu, mis sel hetkel pole isenesestmõistetav. Manifest jäljendab jumalikkude loomisakti inimühiskonnas ja kultuuris, annab nime mingile segmendile ajaloost, mis seni jäi märkamata või arvati olevat osa millestki muust,” ütleb Jaan Undusk raamatu artiklite osa alustades. „Manifesti tuum on aksioomide ehk aluslausete uus valik, mis tundub senise kogemuse põhjal olevat meelevaldne.” (lk. 19–20)

Ajaloolasele on kõnesoleva teose tuumaks aga artiklite osa, mis moodustab raamatu mahust peaaegu poole. Võiks arvata, et sedavõrd kitsastest küsimustest kirjutamine tähendab paratamatult kordusi ja kattuvusi, ent tegelikult on need uurimused õnnestunud koostada üksteist täiendavatena. Nende autorid – kirjandusteadlane, „pärisajaloolane” ja õigusteadlane ehk siis Jaan Undusk, Ago Pajur ja Hent Kalmo – pole oma tööd pealiskaudselt teinud, vaid valmistanud paljuski algallikatele tuginevad kopsakad artiklid. Neis pole üleliigseid truuusvandeid ühiskonnamodelile, kus täna elame, kuna oma-

agne rahvuslik idealism võiks mõne arvates meie tänast poliitikat küsimärgistada, ent mitte palju ka üleliigseid, ehedast ajaloost võltspatriootilist lugu loovaid kujutluspilte. Käsitluse tuumaks ning kõige põhjalikumaks tekstiks on Ago Pajuri artikkel.

Jaan Undusk alustab poliitilise taustsüsteemi kirjeldusega ning oma tavapärase eruditsiooni tasemel. Ta võrdleb Eesti iseseisvusmanifesti USA iseseisvusdeklaratsiooniga ning Prantsusmaa „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooniga” ning leiab ootamatult – ent tuleb tunnustada, asjakohaselt –, et Saksamaa suurim panus manifesti žanri on „Kommunistliku partei manifest”. Undusk käsitleb põhjalikult erinevaid ideoloogiasid ja Eestis valitsenud poliitilisi olusid ning sõidab erinevaid ideesid ja selle taustal Eesti seisundit positsioneerides ajas ja ruumis nauditavalt edasi-tagasi. Nauditav on ka iseseisvusmanifestis esinevate kujundite päritolu analüüs. Küsitav on Hans Kruusi esiletõstmine manifesti sünnilugu kujundanud ideede juures. Olgu sellega veel kuidas on, aga Hans Kruusi foto sattumine raamatuaudisesse isikufotoks, millel küll artikli autoriga pistmist ei pruugi olla, on üsna humoorikas: aastatel 1920–1921 Eesti iseseisvuse hävitamise eest Nõukogude Venemaalt saadud rahaga ja koos Viktor Kingissepaga võidelnud ja selle võitluse 1940. aastal võidukalt lõpetanud Kruus sobiks küll Eesti kommunismi ja marksismi, või ka põhimõttelageduse biograafilise leksikoni esifotoks. Aga küllap kuulub see kaugeltki mitte erandlik juhtum Eesti ajaloos ja selle tõlgendamise paradokside hulka.

Ago Pajur alustab oma uurimust iseseisvuse mõtte kujunemisest. Ta leiab, et selle katalüsaatoriks sai bolševike riigipööre. Kuna Venemaa olukord oli selgusetu ja riik langes üha suuremasse kaosesse, hakati varsti pärast oktoobripööret nõudma eestlastele täielikku enesemääramisõigust. See ei olnud esialgu sama, mis riikliku iseseisvuse püüe.

Vene bolševike kõrval hakkas enesemääramise idee kujunemist peagi mõjutama oktoobris Eesti saared vallutanud Saksamaa. Nii on need kaks Eesti iseseisvuse vaenlast justkui ka iseseisvuse ämmaemandateks. Just Saksamaa pealetungi ähvardus radikaliseeris enesemääramise idee iseseisvusemõtteks. Pajur korrigeerib ajalookirjanduses sageli esinevat väidet, et Tööerakond oli esimene partei, mis võttis omaks Eesti riikliku iseseisvuse nõude. Tegelikult oli siiski nii, et 1917. aasta 10.–11. detsembrini toimunud Tööerakonna konverentsil nähti

riiklikus iseseisvuses vaid üht arenguvõimalust ning päevakorrale jäid ka Soome-Eesti unioon, Põhjamaa riikide liit ja Balti riikide liit ning lõplikult ei välistatud isegi Vene Föderatsiooni kuulumist. Kuid täiesti vastuvõtmatuks peeti Eesti ühendamist Saksamaaga, „sest viimase rahvusline pealesurumine ja ümberrahvastamise visadus oleks nii tugev, et mõne aastakümne järele Eesti rahvusest ja kulturist enam midagi järele ei jääks” (lk. 56).

Mööngem, et tegemist on hoopis teistsugustest motiividest lähtuva ja teise valikuga, kui meie või meie riigijuhid tänapäeval teeksid. Tänapäeval oleks kõige tähtsam majanduslik heaolu, ning kujutan ette, et sellest motiivist lähtudes kiidetaks üldiselt segases olukorras palavalt heaks mingi Eesti autonoomia vorm just Saksamaa koosseisus. Sest millest muust lähtudes me tänase Euroopa Liidu projekti heaks kiitnud oleme? Toona võinuks aga niisugune argumentatsioon küll eestlastele absurdne või lihtsalt naljakas tunduda. Ning küsimus ei olnud selles, et Saksamaa poleks toona Eesti majandust ja elatustaset turgutada suutnud – seda võinuks ta teha rohkemgi kui tänapäeval. Küsimus on meie ja eelkõige meie riigi juhtide hoiakus.

Nagu Pajur väidab, polnud 24. detsembril 1917 vastu võetud maanõukogu vanematekogu üksmeelne otsus „Saksa okkupatsiooni vastu olla, selle ähvardusel Eesti iseseisvust väljakuulutada, et Eesti küsimust rahvusvaheliseks teha” mitte eesmärk, vaid abinõu Saksa okupatsiooni vastu. 31. detsembril ja 1. jaanuaril toimunud laiendatud koosolekul keskenduti aga juba iseseisvuse väljakuulutamise ajale ja viisile, ent segaste olude tõttu lõplikku otsust vastu ei võetud. (lk. 56)

Edasi tulid Eesti Asutava Kogu valimised, mille moodustamise kavast Eestis tegutsevad bolševikud millegipärast loobunud ei olnud. Kui jõudude vahekord selgeks sai, tuli välja, et ligikaudu ⅓ valijaist oli asunud omariikluse ideed toetanud erakondade selja taha. See bolševikele ei meeldinud ning 27. jaanuaril kuulutasid nad linnades välja piiramisreisikorra ja katkestasid valimised. Siitpeale kujunes iseseisvusliikumise keskuseks 1913. aastal loodud Eesti haritlaste klubi, kuhu kuulus umbes 70 eesti rahvusest haritlast, peamiselt advokaadid ja arstid. Sealsetes aruteludes kooruski välja idee, et kujunenud olukorras tuleb koostada rahvale adresseeritud iseseisvusmanifest, millega kuulutatakse välja Eesti omariiklus. Manifest otsustati avalikustada esimesel sobival võimalusel – kuid ilmtingimata

enne Saksa vägede sissetulekut. Sobivaks paigaks sai olla koht, kus bolševike võim kõikuma lõönud.

18. veebruaril valiti manifesti koostamiseks komisjon, kes sai ülesandeks juba järgmiseks päevaks tekst kokku panna. 19. veebruaril peeti küll haritlaste klubis järjekordselt nõu ja astuti üks olulisemaid iseseisvumisele eelnenud samme – moodustati Eestimaa Päästmise Komitee. Kuid nagu Pajur tõestab, manifesti siis valmis polnud.

Edasi analüüsib Pajur erinevaid teateid iseseisvusmanifesti koostamise kohta. Näib, et kõige suurema panuse tekstiloomesse andsid Juhan Kukk, Ferdinand Peterson ja Jüri Jaakson, seejuures oli põhiautoriks Kukk. 21. veebruari hommikuks valminud manifest kiideti mõni tund hiljem toimunud haritlaste klubi koosolekul lõplikult heaks.

Vahepeal olid sakslased maabunud Haapsalus ja alustanud liikumist kogu Eesti hõivamiseks. Haapsalus iseseisvuse väljakuulutamise seetõttu ei õnnestunud. Tartus olid iseseisvuslased küll 22. veebruariks võimu põgenevate bolševike käest oma kätte võtnud, ent, nagu Pajur selgitab, autoriteetsete juhtide puudumise tõttu – Jaan Tõnisson oli väljasaadetuna Stockholmis – olid tartlased ise iseseisvuse deklareerimise osas passiivsed ning Päästekomitee liikmetel ei õnnestunud veel bolševike käes olevast Tallinnast Tartusse pääseda. Ka iseseisvusmanifesti teksti ei õnnestunud enne sakslaste saabumist Tartusse toimetada.

Pärnus läks võim iseseisvuslaste kätte 22. veebruari hommikul. Manifesti tekst jõudis Pärnusse 23. veebruaril ja see paljundati kohe kohalikus trükikojas. Sama päeva õhtul luges iseseisvusmanifesti Pärnu Endla seltsimaja ette kogunenud rahvale ette Maapäeva liige, 20. veebruaril bolševike vangistusest vabanenud Hugo Kuusner. 24. veebruari päeval toimus Pärnus suur meelevallus iseseisvuse toetuseks. Kuid öösel vastu 25. veebruari saabusid Pärnusse sakslased.

Pajur demonstreerib erinevaid allikaid analüüsides, et Tallinnas oli olukord ja iseseisvuslaste tegutsemine üsna kaootiline ja improviseeriv. Tõsi, täpselt sama või veel enam võib öelda ka vastaste – bolševike kohta. Võim libises bolševike käest iseseisvuslaste kätte 24. veebruari pärastlõunal. Siis trükiti ka iseseisvusmanifest ja hakati seda levitama. Trükiti ligi 10 000 eksemplari, oli mitu versiooni, mis kõik erinesid Pärnus trükitud manifestist.

Esimene eksemplar kleebiti Dunkri tänava

ja Raekoja platsi nurgal paiknenud kaupluse aknaluugile, teine raekoja seinale jne.

„Hiljem meenutas Karl Tiitso ka üht ehmatavat episoodi: „Kleebin parajasti ühele äriaknale manifesti, seal kargab minu kõrvale keegi ohvitser, revolver käes ja surub külma rauaotsa mulle vastu pead, hüüdes: „enamlaste plakatid maha!” Sain ainult niipalju ütelda, et see Eesti iseseisvuse manifest on. Kohe laskis mees revolviotsa alla langeda, surus kõvasti minu kätt ja aitas isegi paar manifesti üles kleepida.””(lk. 124)

Tallinnas 24. veebruaril iseseisvusmanifesti ette ei loetud. Küll aga kogunes pärastlõunal riigipanga hoonesse Päästekomitee, ning majale heisati ka sinimustvalge. Juhan Kukk kirjeldas olukorda nii: „[– –] maja, kus Päästekomitee asus, oli täiesti sõjalaagri moodi. Kuulipildujad ustel, sõjamehed igasugustes mundrites, valgete sidemetega varrukatel [– –]. Eesruumis suur kuumavee katel, kus teed keedeti, ja kotid kiviikutega. Päästekomitee asukoht oli praegune rahaministri kabinet, kus paar pinki ja üks lihtlaud kogu mööbliks oli.”

Tõsi, teiste teadete kohaselt jooksnud vähemalt osa hoonet kaitsma määratud sõjameestest koos püssidega niipea koju, kui kuulsid hirmujutte punamadrustest. (lk. 129)

Igatahes püüdis Päästekomitee luua mingit korda, tekitada oma institutsioone, nimetades kohale mitmeid ametimehi. Püüti oma tegevusest ka ülejäänud Eestit informeerida, kuid võimalused selleks olid piiratud. Telegraafiühendus Paide, Viljandi ja Pärnuga oli katkenud juba 23. veebruari õhtul, mil Saksa väed hõivasisid Kohila. 24. veebruaril katkes ühendus ka Tartuga. Seega võidi võimuvõtust teatada ainult Helsingisse ja Petrogradi, mitte välisõpradele, vaid välisvaenlastele, sest ka Helsingis olid võimul soome soost bolševikud. Ööl vastu 25. veebruari edastasid Tallinna telegrafistid sakslaste poolt veel hõivamata Tapale, Rakverre, Narva, aga ka Petrogradi Theodor Kääriku koostatud telegrammi, milles öeldi: „Täidesaatvad komiteed merde pagenuvad. Omavalitsuse asutused tööle asunud. Maapäeva vanemate kogu avaldas Eesti iseseisvuse manifesti. Eesti vabariigi ajutine valitsus kokku seatud. Omakaitse korraldatud. Eestimaa päästmise komitee neli käsukirja avaldanud.” (lk. 131) Edasi käsitleb Pajur seda, mis toimus mujal Eestis, kuhu sakslased veel jõudnud polnud. Seejuures on Pajuri ladus tekstiloomisvõime kadestamist väärt, olles justkui taas kutsutud tõestama, et allgallikate põhjal esitatud ajalugu on midagi hoopis põnevamat kui ilukirjanduslik väljamõeldis.

Ka kolmanda artikli autor Hent Kalmo pole piirdunud olemasolevate raamatute ümberkirjutusega, vaid on loonud oma kontseptsiooni ning ka algallikatega kõvasti tööd teinud. Oma kreedot sümpaatselt sõnastades leiab ta, et ajalugu ei tohiks „lugeda tagajärgede sihis, pidades silmas üksnes seda, kuidas asjad välja kukkusid”. Vajalik on taust, kontekst, kui lakooniliselt väljenduda. Vastasel korral, nagu Kalmo kujundlikult sõnastab, „jääb varjule sündmustes osalejate tulevikuhorisont, mis mõjutab nende käitumist ja tegudele antud tähendust” (lk. 166).

Kalmo käsitlebki Eesti iseseisvumise tausta, välispoliitilist suurt pilti, kus iseseisvusmanifest sündis. Kuidas eestlased tegutsesid lobitööd tehes nii massi kui ka jõuga. Kalmo arvates oli toonane – lisagem siia, ka tänane – olukord maailmas säärane, et enesemääramisõigus paigutub kusagile õiguse ja poliitika vahealasse. Kalmo sedastab, et õiguse olemasolu selgus alles selle maksmapanemise püüete käigus: kui mõnel rahval õnnestus oma jõul või suurriikide toel luua oma poliitilised institutsioonid, sai teatada, et tegemist oli poliitilise kutsumusega rahvaga, vastasel korral aga tuli seda rahvast lugeda paljalt etnograafilise rühmana. Maailma vägevate seisukohalt on see ju äärmiselt mugav. Rahvaste – või nagu Kalmo neid nimetab, kogukondade – puhul, kellel ei lastud kujuneda poliitiliseks üksuseks, võis enesemääramisõiguse rikkumisest ka mitte kõnelda, kuna sellesama asjaolu, s. t. poliitilise korralduse puudumise tõttu ei omistatudki neile õigust enesemääramisele.

Kalmo leiab, et reaalpoliitikas tähendas see, et enesemääramise pretensiooni võeti tõsiselt üksnes nende rahvaste puhul, kes suutsid end ise kehtestada mõne avarama poliitilise üksuse sees või kelle huvid juhtusid kattuma suurvõimude omadega. Maailmasõja puhkedes aga haarasid kõik sõdivad leerid kõigi vahendite järele, millega oleks võimalik õõnestada vastaste ühtsust. Kaasa arvatud ka rahvuslikud revolutsioonid.

Kalmo küsib, kas Eesti iseseisvuse väljakuulutamise oli diplomaatiline manööver – ning kui iseseisvusmanifesti eesmärk oligi eeskätt välispoliitiline, siis kas see avaldas mõju sõjasündmustele ja hilisematele rahuläbirääkimistele? Ja vastab eitavalt. „Tagantjärele tarkuses saab öelda, et eestlaste diplomaatilises töös ei mänginud veebruarimanifest peaaegu mingit rolli.” (lk. 233) Kalmo leiab, et kõige suurema tähtsusega oli vabariigi väljakuulutamise eestlastele enes-

tele. Ning lõpetab mõjuvalt: „Väljakuulutatud tekstina lõpetas iseseisvusdeklaratsioon ühe ajaloolise kõneakti. Aga selle akti olulisim eripära väljendus selles, et sinna oli sisse kirjutatud mütolooilise alguse pretensioon. Lugemisest lugemisse jätkuv algus, tekst, mille ajalooline tähendus on oma ajaloolise tähenduse eitamine – see on kõigi täide läinud iseseisvusdeklaratsioonide paradoks.” (lk 234)

Robin George Collingwoodi pisut ülekuulutatud mõtte kohaselt on ajalugu vajalik selleks, et teaksime, kes me oleme; viimane on aga võimalik ainult nii, kui teame, mida oleme teinud. Täna võiksime küsida: kas meie, kes me tegime 1918. aastal iseseisvusmanifesti ja järgneval kahel aastal iseseisvuse, oleksime ka nüüd oma enesemääramise nimel millekski sedavõrd ennastohverdavaks võimelised? Ning kui mitte, kas meie poliitikud või meie ise oleme siis muutunud kellekski teiseks ja see ameerikalik silmakirjalikkus, pealiskausus, materialistlikkus ning tänapäevakeskus ongi seesama õhtumaade allakäik, millest kirjutab Oswald Spengler?

Jaak Valge

Jaak Valge

(1955), *PhD*, juhtivteadur,
Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut,
Pärna 8, 93814 Kuressaare,
Valge@hot.ee